

Fajvédelmi programok tervezése, esernyő- és zászlóshajó-fajok védelme

Boldogh Sándor

*Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság
3758 Jósvafő, Tengerszem oldal 1
E-mail: info.anp@axelero.hu*

Összefoglaló: A természetvédelmi programok között kitüntetett jelentőségűek a veszélyeztetett fajok megőrzésére irányulóak, melyek tervezése és működtetése különösen összetett feladat. A jó terv feltétele és alapja az eredményes szakmai munkának, elkészítése során azonban nem csupán szakmai kérdéseket kell mérlegelni. A megfogalmazott célkitűzések elérése érdekében már a tervezés során figyelembe kell venni a szakmai elvárások mellett a társadalmi és gazdasági szempontokat és lehetőségeket. A fajvédelmi programokat fajvédelmi kezelési tervek (fajvédelmi programtervek) készítésével kell megalapozni, melyek tartalmukban a veszélyeztetett fajok megőrzéséhez kapcsolódó munka lépéseit, a szükséges beavatkozások módszereit, valamint a program időbeli ütemezését érintik. Jelen munkában a fajvédelmi programok tervezésével, illetve a fajvédelmi kezelési tervek készítésével kapcsolatos tapasztalatokat, javaslatokat mutatom be.

Kulcsszavak: esernyő-faj, fajvédelmi program, gyakorlati védelem, kezelési terv, zászlóshajó-faj

Bevezetés

A természetvédelmi munkák mindennapi tapasztalatai alapján világosan látható, hogy a világ gazdaságilag fejlettebb részein – így szinte egész Európában is – az igazi gond általában nem a természetvédelem által felhasználható erőforrások szűkössége (pl. pénz, képzett munkaerő), hanem az ökológiai problémákkal szemben megnyilvánuló társadalmi érzékenység által a természetvédelem számára megszabott mozgástér rendkívüli korlátozottsága. Az ökológiai kutatási eredmények ellenére még mindig erősebbek a pillanatnyi gazdasági érdekek, így hiába növeljük a rendelkezésre álló pénzkereteket, ha a megoldandó feladatok sokkal intenzívebben halmozódnak, és egyre nyitottabbá válik a „természet- és környezetvédelmi olló”. Környezettudatosan tervezett természeti erőforrás-gazdálkodás hazánkban alig létezik, így a hatósági természetvédelemtől általában egyedi ügyekre vonatkozóan várnak rendkívül gyors, ugyanakkor szakmailag védhető és hatékony megoldásokat. Az elvárásoknak azonban nehéz megfelelni, mivel az ország területének nagyobb részét még mindig természetvédelmi adat- és ismerethiány jellem-

zi. Ugyanezek a nehézségek állnak elő akkor is, ha egy-egy veszélyeztetett faj állományának megőrzésével kapcsolatban kell konkrét és gyors lépéseket tenni. A területtulajdonosok, területhasználók ellenérdekeltsége mellett, gyakran meg kell birkóznunk a természet- és környezetvédelmi ágazaton belül felállított és fenntartott korlátokkal is. A gyenge pályázati rendszer és a stratégia hiánya jelentősen hátráltatja a beavatkozásokat. További gond, hogy a főleg hatósági eszközökkel operáló természetvédelem kevés gyakorlati tapasztalattal rendelkezik, ezért a faj- és élőhelyvédelmi programok tervei közül csak néhány tartalmazza azokat a konkrét lépéseket és stratégiákat, amelyek a mindennapi életben történő hatékony alkalmazást lehetővé teszik (Gilpin & Soulé 1986, Standovár & Primack 2001). A hazai természetvédelemnek céljai elérése érdekében ezért sokkal tervszerűbbnek és gyakorlatiasabbnak kell lennie. Ennek megalapozása alapvető, melyet az EU-csatlakozás eredményeként bővülő – főként nem a természet védelmére fordítható – támogatások és fejlesztések eredményeként bizonyosan növekedő környezetterhelés halaszthatatlanná tesz.

Az élővilág elszegényedése miatt egyre gyakrabban indítanak fajvédelmi programokat, melyek előkészítése és működtetése különösen jó példa az integrált problémakezelésre, egy hatékony problémamegoldásra képes természetvédelemmel szemben támasztott elvárások bemutatására. A veszélyeztetett fajok védelme rendkívül összetett feladat, a szakmai kérdések mellett társadalmi és gazdasági szempontokat (érdekeket) is közös nevezőre kell hozni a kívánt természetvédelmi cél elérése érdekében. A jó tervezés – mely szakmai és reális – ezért nemcsak a szakmai munka alapja, hanem feltétele is. A nemzetközi és hazai fajvédelmi tervek eltérő szempontok szerint, nagyon változatos szakmai színvonalon készültek, így a tervekre épülő fajvédelmi programok sikere is különböző. Munkámban ezért azokat a tapasztalatokat foglalom össze, melyek a programok tervezése, ill. lebonyolítása során – különösen az Aggteleki Nemzeti Parkban – az elmúlt években összegyűltek.

A fajvédelmi programok tervezése

A tervezés előkészítése

A fajvédelmi programok tervezése során az adott faj/fajok megőrzéséhez kapcsolódó beavatkozásokat – ezek módszereit, lépéseit, időbeli ütemezését – kell kidolgozni. A tervezés előkészítésekor külön figyelmet kell fordítani azokra a korlátozó tényezőkre, melyek a tervek gyakorlati életben való alkalmazását meghatározzák. A „gyakorlati” szónak kiemelt jelentősége van, ugyanis a programtervek-

nek leginkább gyakorlati intézkedéseket kell megalapozniuk. A jól használható tervek ezért ellentétben a jelenlegi tervek nagyobb részével, soha nem tökéletes alapossággal kidolgozott monográfiák, és nem az általánosságok szintjén megragadt ismeretterjesztő írások (pl. McGovan *et al.* 1995, Servheen *et al.* 1998). Egy fajvédelmi program tervezésének megkezdése előtt meg kell vizsgálni, hogy egyáltalán lehet-e és érdemes-e az adott faj programszerű védelme. Minden fajra lehetetlen védelmi programot indítani, de erre nincs is szükség. A fajok egy része, még ha védett is, nem igényli azt, hogy szigorúan meghatározott lépések és stratégiák szerint próbálják állományukat fenntartani (pl. széncinege). A nagyon érzékeny fajok esetében, melyek semmilyen közvetlen beavatkozást nem viselnek el, csak az élőhelyek általános védelme vezethet eredményre (pl. kígyászölyv). Nagyon sok faj állományának megőrzése más fajok védelmének keretében biztosítható, így nincs szükség fajspecifikus terv kidolgozására. Az is előfordulhat, hogy nagyon nehéz, vagy nem is lehet alkalmazható kezelési tervet készíteni, és értelmes fajvédelmi programot indítani (pl. olyan kicsi a hazai állomány, hogy külön kezelési feladatok értelmetlenek, és/vagy más fajok védelmének keretében biztosítható a megóvás (pl. pannongyík, törpekuvík)). Mindezek alapján azokra a fajokra érdemes fajvédelmi programokat indítani, melyek: (1) valamilyen okból különleges élőhelykezelést igényelnek (pl. boglárkalepkék, gyurgyalag) és/vagy (2) hatékony védelmük egy egész élőlényközösség megőrzését segíti (pl. parlagi sas) és/vagy (3) életciklusuk legalább egy részében közvetlen és igen erős emberi hatások hatnak (pl. haris) és/vagy (4) különleges demonstratív jelentőségük van (pl. zászlóshajó-faj). A fajok kiválasztásának még számtalan egyéb szempontjai lehetnek (pl. Báldi *et al.* 1995, Boldogh *et al.* 2003, Groombridge 1993, IUCN 1990, Rakonczay 1989), a listák egy részét azonban kritikával kell kezelni (pl. nemzetközi egyezmények és jogszabályok, melyek eltérő természetföldrajzi adottságú területekre egységes veszélyeztetettségi kategóriákat állapítanak meg (pl. EU-irányelvek (79/409/EGK, 92/43/EGK)).

A tervezés megkezdése előtt nagyon fontos annak eldöntése, hogy kiknek kell, és kiknek lehet fajvédelmi programot indítani. A válasz elvileg nyilvánvaló: azoknak a szervezeteknek, amelyeknek elég szakmai tapasztalata és koordináló szerepe van ahhoz, hogy hatékonyan végre tudja hajtani a tervben kidolgozott feladatokat. Mivel a programok felvállalása általában önkéntesen történik, a szigorú szakmai kontroll elengedhetetlen. A jogi kereteket figyelembe véve, a szakmai felügyeletet leginkább állami szervezeteknek kell ellátni (nemzeti parkok, Természetvédelmi Hivatal). Speciális ismereteik miatt azonban be kell vonni a tudományos intézményeket, de kiemelt szerep juthat a szakmailag megalapozott társadalmi szervezeteknek is (állami és társadalmi összefogás). Az elkövetkező években nagyban segítené a fajvédelmi programokat, ha egy szakértői csoport által összeállított faj-

lista alapján a Természetvédelmi Hivatal ütemtervet készítene a fajvédelmi kezelési tervek kidolgozására, és pénzügyi forrásokhoz jutva biztosítaná ezek kidolgozását és végrehajtását. Ennek azért van kiemelt jelentősége, mivel a fajvédelmi program hatékony lebonyolításához elengedhetetlen a munkamegosztás, a koordináció és a szakmai felügyelet. A jó tervekben a felelősséghez és a felügyelethez kapcsolódó kérdéseket mindig kidolgozzák, megnevezik a szakmai végrehajtásért felelős szervezetet (szakértői csoportot), az adott lépések szervezéséért és végrehajtásáért felelős programvezető(ke)t, illetve a részfeladatokat ellátó közreműködőket.

A célkitűzések meghatározása

A célkitűzések meghatározása a tervezési szakasz legsarkalatosabb pontja. Nagyon sok program hibája, hogy a programok tervezői úgy foglalkoznak ezzel a kérdéssel, hogy nem veszik figyelembe a programok lefutásának időtartamát, a megvalósításhoz kapcsolódó realitásokat. A megalapozott pénzügyi tervekhez és a munkák időbeli ütemezéséhez a program célkitűzéseinek olyan jellegű meghatározása, mint „a faj megőrzése az utókor számára”, vagy „az állomány elfogadható szintre emelése”, nem elegendő! Nem lehet elegendő, mivel a tényleges kezelési feladatok és intézkedések csak az itt megfogalmazott konkrét célkitűzések alapján határozhatóak meg. Reális és konkrét célkitűzések meghatározása nem könnyű, mivel ezek elérését számtalan tényező korlátozhatja. Szakmai szempontból az alapismeretek hiánya lehet a legnagyobb gond. Az adott faj biológiájának (pl. szaporodásbiológia) részletes ismerete nélkül nem lehet szakmai szempontokat adni az élőhelyek megőrzéséhez, a javasolt kezelések időbeli ütemezésének tervezéséhez és a módszerek kiválasztásához. Nagyon fontos ezért annak megállapítása, hogy a programba vont faj állománya mennyire ismert, az élőhelyi igények, veszélyeztető tényezők milyen szinten feltártak. A célkitűzések meghatározásakor külön figyelmet kell szentelni a program megvalósítása során jelentkező társadalmi korlátoknak. Egy adott faj védelmével kapcsolatos tevékenységekhez nagyon eltérően viszonyulnak a különböző érdekcsoportok, így a tervezés során legalább azt meg kell vizsgálni, hogy: milyen érdekek és érdekcsoportok vannak; az érdekek hogyan kapcsolódnak a programhoz; lehetséges-e az érdekek egyeztetése, és mi az érdekegyeztetés ára? Mindig kiemelt jelentősége van a társadalmi korlátok elemzésének, különösen akkor, amikor elégtelen vagy gyenge a jogszabályok érvényesítésének hatékonysága. A tapasztalatok alapján a tényleges társadalmi korlátokat (és ezek nagyságát) nagyon nehéz előre megbecsülni, jelentős részük csak a megvalósítás során realizálódik (Nagy *et al.* 1999). A munkák során gyakran előfor-

dulhat, hogy kijelölt érdekcsoportok közül majdnem mind ellenérdekelt vagy könnyen azzá tehető. Az érdekelletétek csökkentésére azonban számos lehetőség kínálkozik, ezeket már a tervezés során össze kell gyűjteni. Csak gazdasági vagy adminisztratív eszközökkel nem lehet hatékony természetvédelmet (pl. fajvédelmi programot) végezni! A meglévő jogszabályok viszonylag jó keretet jelentenek, de számtalan végrehajtási rendelet még hiányzik (pl. kompenzáció). Pénzeszközökkel könnyen érdekeltté lehet tenni az érdekcsoportokat, ez a stratégia azonban ritkán jelent hosszú távon „fenntartható” megoldást. Hatékony fajvédelmi programot leginkább vagyongazdálkodási elven felépített és működtetett természetvédelmi szervezet tud végezni. Ennek alapján jelentős előrelépést jelentene, ha legalább az országos jelentőségű védett területek esetében megvalósulna a teljes területre kiterjedő természetvédelmi célú vagyongazdálkodás. A társadalmi szervezetek által indított programok még inkább kényszerpályán mozognak, legtöbb eszközük gyakran csak szaktudásuk és korlátlan lelkesedésük.

A stratégiák és feladatok meghatározása

A feladatokat és a szükséges stratégiákat csak a reális célok kijelölése után lehet meghatározni. Az adott fajok megőrzésével kapcsolatos természetvédelmi módszerek kiválasztása minden esetben fajfüggő, de egészen más stratégiát kell követni még ugyanazon faj esetében is, ha a legfontosabb állományok élőhelyét védett vagy nem védett területen kívánjuk megővni. A program integrált rendszerben történő működtetése szintén stratégiai kérdés. A legfontosabb stratégiákat természetesen nem a program tervezőjének kell kitalálnia, hanem a döntéshozók és a szakmai vezetők által kialakítottak szerint kell a programot megterveznie. A legcélravezetőbb stratégia kiválasztása nem egyértelmű, a szakmai felügyelet szerepe ezért itt különösen indokolt. A programok tapasztalatait (pl. az alkalmazott stratégiákat) széles körben ismertetni kell, mivel a problémák egy része a nagyon különböző programoknál is megismétlődik. A természetvédelem általános feladatrendszer szerint (Salamon 1997) a kutatás, a megőrzés és a bemutatás feladatai minden fajvédelmi program tevékenységét alapvetően meghatározzák. Ezeket a feladatokat a mező-, erdő- és vadgazdálkodási, az infrastruktúra-fejlesztési, ill. a természet- és környezetvédelmi tevékenységek szabályozásán keresztül kell realizálni.

Amennyiben elfogadjuk, hogy egy fajvédelmi program csak akkor lehet hatékony, ha a tevékenységeket a természetvédelem hármass feladatrendszer alapján határozzuk meg, a feladatok megalapozott kiválasztása után az is kiderül, hogy az adott szervezet képes-e a program hatékony lebonyolítására. Természetesen na-

gyon kevés az a szervezet, amely az összes feladatot egy személyben fel tudja vállalni. Ha van azonban szakmai hitele és koordinációs képessége, össze tudja hangolni az élőhelykezelés, a kutatás, a szemléletformálás, a hatósági védelem stb. feladatait.

A stratégiák és feladatok meghatározásához szorosan kapcsolódik a fajvédelmi programok tervezésének területi léptéke. Jól alkalmazható hatékony fajvédelmi programot – néhány faj kivételével (pl. épületlakó denevérek) –, csak regionális vagy még ennél is kisebb léptéken érdemes tervezni. A támogatási és kompenzációs rendszerek, a védetté nyilvánítások, a természetvédelmi érdekből elrendelhető korlátozások, mind konkrét területekre vonatkozóan alkalmazhatóak. A nagy területi léptéken kidolgozott programok csak általánosságokkal tudnak foglalkozni, a kisebb léptékű problémák hatékony kezelésére képtelenek (pl. RSPB 1992, Storch 2000). Sajnos számos feladat nem választható el a helyrajzi számoktól, ami gyakran nehézkessé teszi a beavatkozásokat. A hazai ingatlan-nyilvántartás helyrajzi számokhoz kötődik, így a területek védetté nyilvánítása és a konkrét kezelési feladatok csak ezekhez kapcsolhatóak. A kataszteri számokhoz és a művelési ágakhoz történő ragaszkodás jelentősen megköti a fajvédelmi programot tervező kezét, de a helyrajzi számok problémáját napjainkban nem lehet megkerülni.

A feladatok meghatározásának csak akkor van értelme, ha a lépések időbeli ütemezése is kidolgozott. A program célkitűzései meghatározzák a program időbeli lefutását. A célkitűzések rossz meghatározásával azonban előfordulhat, hogy túl rövid (pl. 1 év), vagy beláthatatlanul hosszú időszakra (pl. 25 év) tudjuk csak a fajvédelmi programot megtervezni.

Ellenőrzés és felülvizsgálat

Külön feladat a végrehajtás hatékonyságának ellenőrzése és felülvizsgálata. Ennek lépéseit (módszereket) minden esetben előre meg kell határozni. Mivel az ellenőrzések alapján lehet a tervet módosítani, ill. új tervet készíteni, a legfontosabb (és kötelező) ellenőrzési pontokat előre ki kell jelölni. A hazai programok tervezésekor az ellenőrzések és felülvizsgálatok feladatait általában meg sem határozták, pedig az éves munkaterveket a megelőző év eredményei és tapasztalatai alapján kell összeállítani. Nagyon fontos, hogy valamennyi eseményről (pl. kezelési tevékenység) írásos és szükség esetén fotódokumentáció kerüljön. A tapasztalatok alapján ez nagyon gyenge pontja a programoknak (Standovár 2001). A munkák szakmai ellenőrzéséhez alapvető lenne a kiindulási állapotok pontos rögzítése, az állapotfelvételekhez kapcsolódó szakmai elvárásokat azonban központilag kell

megadni (Salamon 1997). Nagyon szerencsés lenne a beavatkozások független értékelése is.

Összefoglalás

Az élővilág elszegényedésének üteme miatt olyan hatékony fajvédelmi programokra van szükség, melyek célkitűzései a természetvédelem általános szakmai elvárásai és lehetőségei szerint reálisak. Ehhez közvetlenül kapcsolódik a védelmi programba vont fajok kiválasztása, így a hazai természetvédelem rendelkezésére álló lehetőségek és feltételek alapján érdemes ismételten újragondolni a fajvédelmi programokkal kitüntetett fajok körét, ill. a zászlóshajó-fajokkal kapcsolatos álláspontot. Komoly vitákat gerjeszt a különböző fajcsoportok kutatásával, védelmével foglalkozók között egyes faj, fajcsoportok túlhangsúlyozása. Több alkalommal lángolt fel vita a gerinces-, és különösen a madárközpontú természetvédelem kapcsán, mely olykor meg is osztotta a természetvédelem erőit. A helyzet azonban annál összetettebb, hogy azt csupán a döntéshozók feltűnő fajokkal szemben kialakult érzelmi kötődésével, ill. az egyéb fajcsoportok kutatásának alulfinanszírozásával magyarázzuk. Leginkább társadalmi korlátokkal állunk szemben, mely a kutatások, a gyakorlati beavatkozások, ill. a beruházások finanszírozásakor és engedélyeztetésekor világosan látszik. Sokkal hamarabb lehet egy általános értékítélet szerint kitüntetett, ám szakmai szempontból közel sem olyan „értékes” fajjal kapcsolatos programot elindítani vagy egy terhelést jelentő beruházást megakadályozni, mint egy nagy jelentőségű, de nem feltűnő és nem túlhangsúlyozott fajjal kapcsolatosat. A természetvédelem nagy kihívása, hogy ennek a szakmailag igen ellentmondásos helyzetnek a rendezésére olyan megoldásokat találjon, melyek nem csökkentik a természetvédelem hatékonyságát, ill. az eddig elért eredményeket. A szakmán belül is nehéz összehangolni a természetvédelem szakmai, hatósági és tudatformálással kapcsolatos szempontjait és feladatait, ezért a zászlóshajó-fajok kijelölését és kiemelt védelmét úgy kell tekinteni, mint a természetvédelem egyik olyan kényszerlépését, melyet az élőhelyek hatékonyabb megőrzése érdekében kell tennie.

*

Köszönetnyilvánítás – Köszönöm Kovács Andrásnak, Szilvácsku Zsoltnak, Kalotás Zsoltnak, Nagy Dezsőnek, Szmorad Ferencnek, Barati Sándornak és Hudák Katalinnak a dolgozat, ill. az azt megalapozó munkák elkészítése során nyújtott segítségét. A munkához kapcsolódó technikai háttérrel Salamon Gábor vezetése alatt, az Aggteleki Nemzeti Park biztosította.

Irodalomjegyzék

- Báldi, A., Csorba, G. & Korsós, Z. (1995): *Magyarország szárazföldi gerinceseinek természetvédelmi szempontú értékelési rendszere*. – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 59 pp.
- Boldogh, S., Kovács, A. & Szabó, B. (2003). Szárazföldi gerincések fajvédelmi kezelési tervei tartalmi elemei. – *Természetvédelmi Közlem.* **10** (in press).
- Gilpin, M. E. & Soulé, M. E. (1986): Minimum viable population: Processes of species extinction. – In: Soulé, M. E. (ed.): *Conservation biology: the science of scarcity and diversity*. Sinauer Associates, Sunderland, MA, pp. 19–34.
- Groombridge, B. (ed.) (1993): *1994 IUCN Red List of Threatened Animals*. – IUCN, Gland, Switzerland.
- IUCN (1990): *The IUCN Red Data Book*. – IUCN, Gland, Switzerland.
- McGowan, P. J. K., Dowell, S. D., Carroll, J. P. & Aebischer, N. J. (1995): *Status surveys and conservation action plan 1995–1999 (WPA/BirdLife/SSC Partridge Quail and Francolin Specialist Group): Partridges, Quails, Francolins, Snowcocks and Guineafowl*. – IUCN & World Pheasant Association, Gland, Switzerland, 101 pp.
- Nagy, D., Hudák, K., Barati, S., Szmorad, F. & Boldogh, S. (1999): A Keleméri Mohos-tavak TT természetvédelmi kezelési terve (2000–2004). – Aggteleki NP, Jósvafő. (kézirát)
- Rakonczay, Z. (szerk.) (1989): *Vöröskönyv: A Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett növény- és állatfajok*. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 360 pp.
- RSPB (1992): *Species action plan: 0735 Barn Owl Tyto alba. A Red Data Bird*. – Royal Society for the Protection of Birds, 27 pp.
- Servheen, C., Herrero, H. & Peyton, B. (1998): *Bears: status survey and conservation action plan*. – IUCN/SSC Bear and Polar Bear Specialist Group, 306 pp.
- Standovár, T. (2001): A természetvédelmi biológia helyzete egy országos felmérés alapján. – *Természetvédelmi Közlem.* **9**: 1–14.
- Standovár, T. & Primack, R. B. (2001): *A természetvédelmi biológia alapjai*. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 542 pp.
- Storch, I. (2000): *Grouse: status survey and conservation action plan 2000–2004*. – WPA/BirdLife/SSC Specialist Group, 112 pp.
- Salamon, G. (1997): A komplex ökológiai állapotfelmérés elméleti alapjai az Aggteleki Nemzeti Parkban. – In: Tóth, E. & Horváth, R. (szerk.): *Proceedings of the Research, Conservation, Management Conference: Research in Aggtelek National Park and Biosphere Reserve*, pp. 19–31.

Planning of species management programmes,
umbrella- and flagship-species conservation

Boldogh, S.

Aggtelek National Park Directorate
H-3758 Jósvafő, Tengersizem oldal 1, Hungary

Abstract: Nature conservation interventions are usually carried out according to well-planned programmes. Among these, the endangered species management programmes have an overriding importance. Workable plans require reconciliation of the social and economical interests besides the

professional demands. Species management programmes have to be well established by species management plans, which contain the methods of the necessary interventions and the timing of the programme. The international and national species management programmes have been carried out in a different professional level, and therefore they had different success. This work discusses the results, experiences and suggestions connected to the planning of species management programmes.

Key words: conservation programme, flagship-species, management plan, practical nature conservation, umbrella-species

